

мас у Правобережній Україні, так і неспіливі політичні зусилля старшини Гетьманщини, Слобожанщини та Запорозжя відстояти права автономії». «І все ж, – підсумували дослідники, – добитися основного ворогам України не вдалося – пам'ять про існування самостійної козацької держави та її героїчну боротьбу і далі зберігалася в свідомості народних мас, вона живила патріотичні почуття національно-свідомої старшини, шляхетства, чиновників та інтелігенції». Вихід у світ монографії Валерія Смолія і Валерія Степанкова є не тільки вагомим внеском у розвиток вітчизняної історіографії. Немаловажне значення має й те, що вона з'явилася тепер, коли український народ будує свою власну державу, за яку віддали життя кілька поколінь борців за волю. Не можна розбудувати свою державність, не знаючи її історичного минулого.

Валерій Смолій (як автор та член редколегій) брав участь у написанні фундаментальних колективних праць, зокрема, «Історія Української РСР» (т.2 українською мовою. – К., 1979; т.3 російською мовою. – К., 1985); «Історія Києва» (т.1, 2 російською мовою. – К., 1982–1983; т.1 українською мовою. – К., 1986); «Историография истории Украинской ССР» (К., 1986); «Історичні передумови возз'єднання українських земель» (К., 1989); «Українська народність: Нариси соціально-економічної і етнополітичної історії» (К., 1990) та ін.

В.Матях у статті про вченого відзначала, що Валерій Смолій «підготував кілька підручників з історії України для середніх шкіл, які видавалися українською, російською, польською, молдавською, угорською мовами, брав участь у розробці шкільних учбових програм. Є членом редколегії 20-томного зібрання праць академіка Д.І.Яворницького, багатотомної «Історії України-Руси» М.С.Грушевського, 5-томної «Історії української культури», часопису «Краєзнавство»; серій «Історичні романи й повісті» (видавництво «Дніпро») та «Пам'ятки історичної думки» (видавництво «Либідь»), а також відповідальним редактором або заступником відповідального редактора близько 50 колективних та індивідуальних монографій, перевидань історіографічної спадщини, наукових збірників, серед них: Нагороди України: Історія, факти, документи: У 3-х томах (К.: Українознавство; Фірма АРС, 1996)».

Аналіз тільки незначної частини наукових праць В.А.Смолія переконує в тому, що їх автор вніс значний внесок у висвітлення складних проблем вітчизняної історії доби середньовіччя і нового часу.

УКРАЇНА БУРЕМНА: ВІД ІВАНА МАЗЕПИ І ПИЛИПА ОРЛИКА ДО КИРИЛО-МЕФОДІЙЦІВ

Про українського гетьмана Івана Степановича Мазепу написано так багато, що, здавалося б, важко вже написати щось невідоме про життя і діяльність цієї неординарної людини. Ми і не ставимо за мету це робити. В даному дослідженні робиться спроба узагальнити хоч в деякій мірі той великий за обсягом матеріал, який присвячений Мазепі та його послідовникам. Отже, дана розвідка, перш за все, історіографічна за своїм змістом.

Переважає більшість праць про гетьмана Мазепу з'явилася в ХІХ – на початку ХХ ст. Про нього писали всі без винятку серйозні дослідники. Писали російські, польські, французькі, українські історики. Для російської історіографії, фактично, вже з 1708 р. було характерне очорнення гетьмана-зрадника. Прикро, що таке трактування діяльності Івана Мазепи збереглося і в сучасній російській історіографії, яка вже розвивається в умовах, здавалося б, демократичної Росії. В анотації до перевиданої праці М.І.Костомарова „Мазепа” її видавці, немов у дусі недавніх комуністичних часів,

пишуть, що книга про Мазепу – „своєрідний історичний детектив, оснований на точному викладенні фактів... про життя і діла Івана Мазепи – спритного політика, авантюриста..., який залишив кривавий слід в історії України і Росії”.

Звичайно, Іван Мазепа був людиною свого часу, якій були властиві як позитивні, так і негативні риси характеру. Він використовував різноманітні методи, щоб досягти своєї мети, нерідко нечесні. Ми навіть можемо погодитися з російськими істориками, що Мазепа був зрадником. Так, гетьман зрадив сподівання Петра I, але він не зрадив Україну. Сучасний читач, завдяки перевиданню праць українських істориків минулого, вже мав змогу в цьому переконатися.

Коли і де народився Іван Мазепа?

Автор „Истории Малой России” Д.Бантиш-Каменський 170 років тому писав про походження Мазепи: „Одні вважають його природним поляком, інші малоросіянином. Вольтер, Лекдерк, Голиков, Симоновський, Лесюр твердять, нібито Мазепа був шляхтич польський, який народився на Поділлі, Феофан Прокопович вважав, що він був уродженцем Малоросійщини. Гордон і Г.Шафонський гадають місцем його народження село Мазепинці в Київській губернії, поблизу Білої Церкви. Свідчення двох сучасників: Феофана і Гордона, не можуть підлягати ніяким сумнівам”.

Автор фундаментальної праці про Мазепу М.І.Костомаров дав детальні роз’яснення з цього приводу, хоча так і не вказав точну дату народження гетьмана. Посилаючись на свідчення графа Брюель-Платтера, якому, за словами Костомарова, є всі підстави довіряти, писав, що „Іван Степанович Мазепа-Калединський, шляхетного походження герба Бонч, народився в 1629 році”. Але це повідомлення не підтверджувалося свідченнями очевидців, які близько бачили і знали Мазепу в 1708 році; вони говорять, що тоді гетьману було 64 роки від народження, тоді як йому повинно було бути 79 років, якщо він народився в 1629 році. На думку Костомарова, „Мазепа був уродженцем із Малоросійського краю і побачив білий світ в селі Мазепинцях, що недалеко біля Білої Церкви, на ріці Каменці”. Це помістя було подароване предку гетьмана, шляхтичу Миколі Мазепі-Калединському з умовою, що він буде відробляти за нього службу при білоцерківському старостві.

Французький письменник Проспер Меріме твердив, що Мазепа „був сином дрібного подільського шляхтича”. Академік Михайло Грушевський відносив рід Мазепи до середньо помісних шляхтичів. На думку російського історика С.Князькова, праця якого „Очерки из истории Петра Великого и его времени” була видана в 1914 р., Мазепа народився в 1644 р.

Серйозним дослідником життя і діяльності Мазепи та його доби був Ілько Борщак. Його праця „Мазепа – людина й історичний діяч”, хоча і написана в 1933 р., однак є одною із найбільш об’єктивних праць про Мазепу й не втратила своєї актуальності по сьогоднішній день. З часу її виходу в світ майже не з’явилося нічого суттєво нового, що претендувало б на завершеність портрету гетьмана Мазепи. Виняток становить хіба що праця Теодора Мацьківа „Гетьман Мазепа в західноєвропейських джерелах 1687-1709”, яка побачила світ 1968 року в Мюнхені.

Переважає більшість вчених сходиться на тому, що Мазепа був високоосвіченою людиною свого часу. У цьому мав можливість пересвідчитися шведський король Карл XII, коли вперше розмовляв з гетьманом латинською мовою. „Провчившись в Київській колегії, - писав О.Субтельний, - Мазепа перейшов до колегії єзуїтів у Варшаві й згодом вступив на службу до польського короля. Це надавало йому можливість багато подорожувати країнами Західної Європи, а також виконувати обов’язки посланця в Козацькій Україні”. Не виключено, що обдарований юнак здобув освіту і за кордоном. Костомаров писав, що „король послав його в числі трьох молодих шляхтичів десь за кордон для освіти на три роки: король Ян Казимір мав звичку

кожний рік висилати з цією метою трьох молодих людей шляхетського звання за королівський рахунок. Після повернення із чужих країв в 1659 році ми зустрічаємо Мазепу в якості королівського придворного з важливим дорученням до гетьмана козацького Івана Виговського, а в наступних роках – до гетьмана Юрія Хмельницького і (в 1663 році) до Павла Тетері”.

Невідомо достеменно, з яких причин, але в 1663 році Мазепа був усунений з королівського двору. Переважна більшість істориків і письменників наводять легенду про „любовні походження” Мазепи, що, мовляв, послужило такому рішення короля відносно Мазепи. Відомо, що того ж 1663 р. Мазепа возив клейноди П.Тетері й під час походу Яна Казимира залишився на Україні. Певний час він виконував дипломатичні функції при Дорошенкові, а потім його бачимо при гетьмані І.Самойловичу. Дослідники вважають, що у скиненні Самойловича з гетьманства саме Мазепа відіграв головну роль. Інтриги Мазепи проти гетьмана врешті-решт закінчилися Коломацькою радою, під час якої і було скинуто Самойловича.

Вибори гетьмана за часів Мазепи вже не проходили так, як колись. Від колишньої демократії залишилася тільки одна тінь. Обрання гетьманом Мазепи детально описав Д.Бантиш-Каменський. Уже сама присутність великого князя Голіцина, фаворита імператриці, була доказом повної відсутності демократизму під час виборів гетьмана. Та й сам Бантиш-Каменський змушений був констатувати, що „... вибрання наперсника Голіцина, для одної тільки наглядності проведено, бо хто ж міг противитися улюбленцю правительки”. Зупинимось тільки на деяких із них: гетьману заборонялося відбирати у своїх підданих жалувані імператрицею грамоти; не дозволялося встановлювати відносини ні з одним стороннім монархом; гетьман повинен був не порушувати „вічного миру” з Польщею, бо цього вимагала Росія; при гетьмані, для охорони його (від кого – невідомо – М.В.) мав бути в Батурині московський стрілецький полк.

А ось цей пункт, за виконанням якого повинен був стежити гетьман, взагалі виглядав комічним: „Гетьман і старшини зобов’язані піклуватися про об’єднання малоросійського народу з великоросійським шляхом одруження і іншими способами...”. Влучну характеристику цим статтям дав Гнат Хоткевич у своєму історико-біографічному нарисі „Мазепа”: „Очевидно, для кожного широго українця було ясно, що Москва попросту ковтає Україну, послинить-послινить і ковтне трошки, а потім ще послинить – і ковтне. Але що робити, як узятись, щоб відбити свободу, того ніхто не знав. Політичні думки в усій своїй ясності зріють не скоро”.

У часи Мазепи відносини України і Росії були далеко не того напрямку, що в часи Хмельницького. Україна поступово перетворювалася в колонію, територію, яка є складовою частиною „єдиної і неподільної” Російської імперії. Якби гетьман Іван Мазепа сприяв зміцненню цієї імперії, то він, без сумніву, навіки ввійшов би в історію, і сучасні російські історики називали б його видатним державним діячем. Однак Мазепа зробив спробу вирватися з „обіймів” Петра Великого – душителя українського народу. Що змусило Мазепу зробити такий відчайдушний крок?

Ще до Мазепи починають спалахувати „бунти” проти насилля Москви на Україні. Козаки скаржилися Мазепі на нелюдське ставлення до них з боку російських військ. Постійні походи, в яких зобов’язаний був брати участь також і Мазепа, розоряли Україну. В 1702 р. Мазепа писав цареві, що „всі кричать в оден голос: ми зовсім пропащі, а гублять нас москалі! У всіх одна думка втечі за Дніпро. Може вибухнути несподіване лихо!”. Неодноразово гетьман чув нарікання на себе з боку окремих, більш відважних козаків. В’ячеслав Будзиновський у своїй праці „Гетьман Мазепа” констатував: „Кобецький сотник Мандрила сказав раз своєму отаманові: „Не буде в нас добра, поки буде жити сей гетьман, бо він заодно з царем!”. Полковник Горленко

сказав раз Мазепі в очі: „За душу Хмельницького молимо Бога, а твою душу діти наші прокленуть, як ти в такій неволі лишиш козаків!“. Як простий люд, так і найближче оточення Мазепи, мало всі підстави вважати гетьмана людиною, наближеною до царя і готовою продати інтереси України. І дійсно, гетьман править служби Божі за здоров'я царя, пише вірнопіддані листи до ласкавого імператора Петра Олексійовича, бере участь у походах, які постійно задумує він тощо. Все це переконало Петра, що Мазепа відданий йому цілком. Можливо, саме тому Петро не вірив жодним доносам, які надходили на Мазепу. Їхніх авторів російський цар, як правило, повертав назад, до Мазепи. Саме так він учинив і з Кочубеєм, який, будучи ображеним на Мазепу за „роман“ гетьмана з його дочкою Мотрею, написав обширний донос на нього. Після жахливих катувань Кочубей у супроводі російських військ був доставлений до мазепиної столиці. Через деякий час він був страчений, а разом із ним пішла і таємниця Мазепи.

У доносі цареві Кочубей писав: „У Мінську в 1706 році гетьман говорив йому, Кочубею, що в Білій Криниці княгиня Дольська... передавала йому, що король Станіслав хоче зробити гетьмана князем чернігівським, а війську запорозькому дарувати бажану вольність“. Описав Кочубей і зустріч Мазепи з ксьондзом Зеленським.. Княгиня Дольська і названий ксьондз були дійсно тими людьми, через яких гетьман тримав зв'язок з польським королем Станіславом Лещинським – відкритим противником Петра Великого, в Карлом XII – королем шведським.

Уже названий В.Будзиновський вважає, що „від 1698 року вже цілком певно Мазепа стояв на тім, що далі жити під царем не можна“. Це був період тріумфу Карла XII – полководця. Шведський король переміг Польщу і замість ставленика Петра короля Августа допоміг вийти на престол С.Лещинському. Мазепа вирішив зробити ставку на Карла XII. Він довго приховував від свого найближчого оточення справжні наміри. Вважають, що першим, кому він признався, був Пилип Орлик.

На яких умовах Мазепа підписав договір з Карлом XII? Їх наводить Ілько Борщак: „– усе, що завоюється з бувшої території Московського царства, належатиме на підставі права війни тому, хто цим заволодіє, але все те, що, як виявляється, належало колись руському народові, передається й затримується при українській державі;

- Іван Мазепа, законний володар України, жодним способом не може бути порушений у володінні цією державою. По його смерті стани України заховують усі вільності згідно з своїми правами й стародавніми законами;

- нічого не зміниться в тому, що досі зазначене було щодо гербу й титулу володаря України Й.К.В. (Шведська) не зможе ніколи присвоїти цього титулу й гербу”.

Мазепа сподівався, що армія шведського короля піде на Москву, а це змусить частину російських військ відійти з України. Однак становище ускладнилося, коли Карл XII вирішив йти через Україну. Українські міста, і навіть столиця гетьмана Батурин, не були готові до війни. Говорять, що Мазепа в розпачі крикнув: „От чорт його сюди несе! Та він усі мої плани знівечить і введе за собою московське військо на наше знищенє і загибель!”.

24 жовтня 1708 р. гетьман пішов на з'єднання з військами шведського короля. Захисникам Батурина було наказано росіянам міську браму не відкривати. 25 жовтня до Батурина прибув фаворит Петра О.Д.Меншиков, але до міста його не пустили – ворота були засипані землею, гармати готові до бою. На запитання, де знаходиться гетьман, із-за стін викрикнули, що він відбув у Короп. Меншиков відправився у Короп, але і там Мазепи не було – до того гетьман встиг переправитися через Десну. Ця звістка розвіяла всі сумніви князя. 26 жовтня Меншиков сповістив царя про зраду Мазепи. 30 жовтня в ставку Петра в Погребках прибув Меншиков. На військовій раді було вирішено

добувати Батурин. Переговори успіхом не увінчалися, Батурині ультиматум Меншикова не прийняли. Невідомо, коли б ворог здобув місто, якби не зрада. Через деякий час впали Стародуб і Новгород-Сіверський. Необхідно погодитися з Казімежем Валішевським, що падіння Батурина, де знаходилися головні хлібні запаси Мазепи, не залишило шведам ніяких шансів. Полтавська битва звела нанівець усі сподівання Мазепи.

Переконавшись у тому, що Мазепа зрадив, Петро видає один за одним кілька „Маніфестів” до українського народу. В перших „Маніфестах до української старшини” цар кличе вірну старшину до себе на пораду. Тоді ж він заявляє про необхідність обрання нового гетьмана, який би був вірним Росії. Цар, маніпулюючи зв'язками Мазепи з Лещинським, доводив, що гетьман-зрадник хотів знову повернути Україну під польську владу і цим самим осквернити церкви і монастирі, завести унію. Все робилося для того, щоб скомпрометувати Мазепу і очорнити справжню його ціль. Український історик Олександр Грушевський підмітив цікавий момент в „універсалах” Петра до українських полковників. „Маніфести і листи до полковників писано 27, 28, 29 жовтня, - писав О.Грушевський, - коли ще невідомо було, як глибоко заходив мазепинський рух в українську суспільність. Пишучи до Меншикова, згадує цар миргородського полковника, вважаючи, що по своїй ворожнечі до Мазепи був сей полковник вірним і корисним радником: натомість виявилось, що сей полковник якраз із гетьманом у шведському війську. Таких несподіванок було і більше. Через те, розсилаючи свої маніфести і листи, цар не міг бути певним, хто відзоветься на сей заклик”.

Вибори нового гетьмана проходили в Глухові. Петрові найбільше сподобався старий і малоенергійний, але вірнопідданий Іван Скоропадський. Після виборів гетьмана цар вирішив організувати невеличку виставу. Її яскраво описав Гнат Хоткевич: „Серед Глухова, не маючи живого, цар повісив на шибеницю хоч куклу Мазепи. Потім зібрав попів і українських, і по ближніх своїх і під проводом архирея Прокоповича зробив таку комедію. Убрав усіх попів і ченців у чорне і дав їм у руки чорні свічки, а катам велів гаками протягти через усе місто куклу Мазепи. Кати приволокли куклу у церкву, попи оточили її, співаючи псалми, а потім почали кричати „Да будет Мазепа проклята!” і обертали на куклу свої чорні свічі, а дяки та паламарі собі. Потім сам архирей (українець) узяв палицю, вдарив куклу в груди і крикнув „Анахтема!”. Кати з галалаканням кинулися до кукли і поволокли гаками з церкви, а попи за нею, співаючи: „Десь Іуда оставляєть учителя і пріємлеть діавола”. З того часу по всіх церквах України щороку „возглашалася Анахтема Мазепі”.

Відступаючи перед переважаючими силами російського царя, деморалізована шведська армія і козацькі частини Мазепи вступили на землі турецького султана. З прибуття свого в Бендери Мазепа вже не покидав ліжка і з кожним днем все більше й більше слабнув. 22 серпня 1709 р. гетьмана не стало. Микола Костомаров наводить різні версії причини його смерті. „Розповсюджували чутку, - писав він, - нібито він, від переляку бути відданим Петру, отруїв себе ядом, але це повідомлення не має за собою ніякої історичної достовірності”. Більш ймовірно, що гетьман дуже близько взяв до серця руйнацію своїх планів, і це прискорило його кончину. Тіло покійного, за розпорядженням Войнаровського, відвезли в Галац і там опустили в землю, але через деякий час, як свідчать шведські джерела, гріб гетьмана перевезли в Ясси і там здійснили урочисті похорони. На похоронній церемонії був присутній шведський король і найближчі соратники Мазепи.

Відомий зарубіжний дослідник життя і діяльності Івана Мазепи Теодор Мацьків, даючи оцінку договору українського гетьмана з шведським королем, писав: „Договір Мазепи з Карлом XII спирався на історичну традицію союзу України зі Швецією, що

почалася за Б.Хмельницького та І.Виговського, він жив у пам'яті тодішніх державників-старшин. Швеція була смертельним ворогом Москви, під пануванням якої була Україна". Тож не дивно, що Мазепа шукав союзу з тодішньою могутньою і непереможною шведською державою, далекою від українських кордонів, яка могла Україні допомогти, не маючи ніяких агресивних намірів щодо її території. Про це наглядно можна переконатися зі змісту другого українсько-шведського договору, що був підписаний 8 квітня за н.ст. 1701 р. у Великих Будищах, коли до Мазепа й Карла XII прилучилися запорожці. Хоч оригінал цього договору не зберігся, його можна реконструювати на основі праці Г.Нордберга та Конституції Пилипа Орлика. У них чітко з'ясована ціль: повне визволення України з-під Москви та повернення давніх козацьких прав і привілеїв.

Благородну справу Івана Мазепа продовжив найперший мазепинець Пилип Орлик, гетьман України в екзилі з 1710 р. Він робив усе від нього залежне, щоб справа незалежної України знаходилася в центрі уваги європейських держав. Автор першої в світі Конституції твердив, що майбутня Україна є самостійною, ні від кого не залежною державою під протекторатом короля Швеції та його нащадків, які зобов'язуються її обороняти і не дозволять нікому порушувати її вольності. Згідно Орликової Конституції гетьман не був самодержавним правителем. В державі мала діяти Генеральна Рада, а гетьман повинен був піклуватися, „щоб людям військовим і посполитим збиточні не чинились тяжесті... і здирства". Всі урядовці повинні бути обрані „вольними голосами", і гетьман не має права когось настановляти своєю власною волею.

Протягом цілого XVIII ст. Росія поступово ліквідувала все, що залишилося від української державності. Останню крапку над „і" поставила Катерина II, ліквідувавши Запорізьку Січ. Наприкінці XVIII – першій половині XIX ст. Україна являла собою звичайну колонію Росії, вона перетворилася у складову частину „єдиної і неподільної Російської імперії". Однак, незважаючи на такий стан справ, суспільно-політична думка на Україні не стояла на місці. На першу половину XIX ст. припадає виникнення і діяльність цілого ряду товариств, які ставили собі за мету скинути самодержавство і його невіддільну частину – кріпосне право. Поряд з цими вимогами на перший план висувається ідея єдності слов'ян. Червоною ниткою вона проходить через програмні документи декабристів та „Товариства об'єднаних слов'ян", яке згодом злилося з декабристами. Свого логічного завершення ідея слов'янської єдності одержала у Програмі та Статуті Кирило-Мефодіївського братства, яке організаційно оформилось наприкінці 1845 р. На сьогоднішній день залишається відкритим питання про авторство „Книги буття українського народу" – головного програмного документа братчиків. На наш погляд, це не є настільки важливо. Без сумніву, у написанні „Книги" відіграли певну роль всі члени товариства, зокрема М.Костомаров, М.Гулак, Т.Шевченко, П.Куліш.

Члени Кирило-Мефодіївського товариства вважали, що Україна буде „непідлеглою Річчю Посполитою (тобто республікою – М.В.) в союзі слов'янським". „І встане Україна з своєї могили, - читаємо в „Книзі буття", - і знову озветься до всіх братів Слов'ян, і почують крик її, і встане Слов'янщина, і не позостанеться ні царя, ні царевича, ні царівни, ні князя, ні графа, ні герцога, ні сіятельства, ні превосходительства, ні пана, ні боярина, ні кріпака, ні холопа – ні в Московщині, ні в Польщі, ні в Україні, ні в Чехії, ні у Хорутан, ні у Сербів, ні у Болгар".

Сучасні дослідники вважають, що „Книга буття українського народу" була написана під впливом твору Адама Міцкевича „Книги народу польського і польського пілігримства". Та суть, знову ж таки, не в цьому: всіх слов'ян, в тому числі українців і поляків, об'єднувала спільна боротьба проти кріпосництва і самодержавства, які

душили їх бажання жити повнокровним, державним життям. Незважаючи на короткочасність існування Кирило-Мефодіївського товариства, воно, за словами Михайла Грушевського, „в історії українського народу має те важливе значення, що тут ми вперше бачимо спроби теоретичного формулювання української ідеї в політичній і суспільній сфері в дусі прогресу і свободи”.

СЛОВО ПРО ВЧИТЕЛЯ МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО

В радянський час науково-культурна спадщина видатного українського історика Володимира Антоновича, як і багатьох інших вітчизняних вчених другої половини ХІХ – початку ХХ століть, була, фактично, заборонена. Становище суттєво змінилося після проголошення України незалежною державою.

Володимир Боніфатійович Антонович народився 13 (30) листопада 1834 р., за іншими даними 1830 р. В селі Махнівці на Київщині у шляхетно-польській сім'ї. По закінченні Одеської гімназії поступив на медичний факультет Київського університету, однак швидко збагнув, що душа і серце тяжіють до історії, персвівся на історико-філологічний факультет цього ж університету, після успішного закінчення якого здобув ступінь кандидата історії. У 1876 р. В.Антонович захистив дисертацію на тему «Останні часи козацтва на Правобережжі», за яку йому присвоїли ступінь магістра руської історії. За публікацію книги «Нарис історії Великого князівства Литовського» В.Антонович одержав вчене звання професора Київського університету Святого Володимира і цю посаду займав до 1890 р., після чого пішов на пенсію. Однак викладацька діяльність Володимира Антоновича не закінчилася. В усякому разі відомо, що протягом 1895–1896 навчальних років відомий вчений нелегально читав студентам «Виклади про козацькі часи на Україні» – єдину працю, написану українською мовою. Завдяки записам, які збереглися в учнів історика, цей лекційний курс був опублікований в 1991 р. Окремою книгою. Всі інші праці В.Антоновича побачили світ в різних журналах і наукових збірниках російською мовою. І в цьому нема нічого дивного, адже після прийняття дискримінаційних царських указів Валуєва і Юзефовича українська мова опинилася поза законом. В 1996 р. Київське видавництво «Либідь» видало з нагоди 160-ї річниці з дня народження Володимира Антоновича досить великий за обсягом збірник вибраних праць вченого під назвою «В.Б.Антонович. Моя сповідь. Вибрані історичні та публіцистичні твори». До книги ввійшли такі наукові розвідки вченого, як «Польско-русские соотношения XVII в.» «Про українофілів та українофільство», «Киевские войты Ходыки»; «Характеристика деятельности Богдана Хмельницкого», «Козацкий сотник Иван Гонта» та багато інших. Автор вступної статті та упорядник видання професор Василь Ульяновський вміло згрупував праці В.Антоновича по розділам «У боротьбі за Україну», «Життєписи історичних діячів», «Козаччина. Гайдамаччина», «Історія церкви в Україні», «Київ і Київська земля», «На старій Україні: факти, події, люди».

Володимир Антонович, на відміну від деяких своїх плодovitих учнів, приміром Михайла Грушевського, не написав узагальнюючої історії України. Та цього він і не прагнув. Переважна більшість його праць була присвячена дослідженню українсько-польських взаємин і розвитку національно-визвольного руху на Правобережжі, серед яких варто виділити «Про походження козацтва» (1863), «Про гайдамацтво» (1876), «Про походження шляхетських родів у Південно-Західній Росії за актами 1432–1798» (1870), «Уманський сотник Иван Гонта» (1882), «Київ та його доля і значення з XIV – до XVI ст.» (1882), «монографії з історії Західної і Південно-Західної Росії» (1885) та ін.